

तृतीयं पातालकाण्डम्

The infernal regions 6.	1 वडवामुखं	2 पातालं	3 वैरोचननिकेतनम् ।			
A hole 16.	4 तथाधोभुवनं	5 प्रोक्तं	6 नागलोको	7 रसातलम् ॥६२३॥		
The hell 3.	1 निरयो	2 दुर्गतिश्चैव	3 नरकः	परिकीर्तितः ।		
An (evil) spirit subject to the torments of hell.	1 नारका	2 जन्तवः	3 प्रेता	4 यात्याश्चैवातिवाहिकाः ॥६२५॥		
Torment 2.	1 यातना	2 कारणा	3 प्रोक्ता	4 कारा	5 बन्धनमुच्यते ।	Confinement 2.
Pain 6.	1 आबाधा	2 वेदना	3 दुःखमतिः	4 पीडा	5 व्यथा	6 तथा ॥६२६॥
Sin, wrong 14.	1 वृजिनं	2 दुरितं	3 दुष्कृतमघमहः	4 किल्बिषं	5 तमः	6 कल्कम् ।
Death 11.	1 निधनं	2 नाशो	3 मृत्युर्मरणं	4 पञ्चत्वमत्ययः	5 कालः ।	
Dead 7.	1 परासुरूपसम्पन्नः	2 प्रमीतः	3 संस्थितो	4 मृतः ।		
	6 प्रेतः	7 परेतश्च	8 तथा	9 कुणपः	10 शवमुच्यते ॥६२९॥	Corpse 2.

a अन्तरमवाक्, अन्तरमवट b श्चैवात्यवाहकाः, श्चैवातिवाहकाः
c दुःखमतिः d कलुष ।

Headless trunk
retaining some
power of action 2.

1 2 1 2 3 4
कबन्धः कथ्यते / रुग्णः क्षतमीर्ममरुन्धणः ।

Wound 4.

The skin, hide 5.

1 2 3 4 5
असृग्धराजिनं चर्मं कृत्तिस्त्वक् परिकीर्तिता ॥६३०॥

Flesh 8.

1 a 2 3 4 5 6
पललं जाङ्गलं मांसं पलं पिशितमामिषम् ।

The smell of raw
meat 2.

Blood 7.

7 8 1 b 2
क्रव्यं तरसमेकार्थं विस्रं स्यादामगन्धिकम् ॥६३१॥

A bone 4.

1 2 3 4 5 6 7
क्षतजं लोहितमस्रं रुधिरमसृक् शोणितं च रक्तं स्यात् ।

A skeleton 3.

1 2 3 4
अस्थीनि धातुकीकसकुल्यानि भवन्ति तुल्यानि ॥६३२॥

The skull 3.

1 2 3
शरीरस्यास्थि कङ्कालं तथा स्यादस्थिपञ्जरम् ।

The radius of the
arm 2.

1 2 3 c
शिरसोऽस्थि करोटिः स्यात्कपालं शकलं च तत् ॥६३३॥

Backbone 2.

The principal artery
of the body 2.

1 2 1 2 3
शाखास्थि नलकं प्रोक्तं पृष्ठस्यास्थि कसेरु च ।

Sinew 3.

The brain 2.

1 2 1 2 3
कण्डरा स्यान्महास्नायुः स्नसा स्नायुः शिरा स्मृता ॥६३४॥

The serum or the
lymph of the
flesh 3.

An entrail 2.

d 1 2 1 2 3
मस्तिष्कं मस्तकस्नेहो वपा मेदो वसा स्मृता ।

Liver 2.

The heart 2.

1 2 1 2
अन्त्रं पुरीतत्कथितं कालखण्डं यद्वृन्तम् ॥६३५॥

The lungs 2.

A worm.

1 2 1 2 e
बुक्कं स्यादग्रमांसं च तिलकं क्लोम कथ्यते ।

Excrements,
ordure 12.

1 2 3 4
कुमिः कीटस्तु नीलङ्गुः पुलकश्च समः स्मृतः ॥६३६॥

1 2 3 4 5
उच्यते वर्चं उच्चारो वर्चस्कोऽवस्करः शकृत् ।

6 7 8 9 10 11 12
गूथं कीटं च विट् विष्ठा पुरीषं शमलं मलम् ॥६३७॥

Semen, vitile 6.

1 2 3 4 5 6
शुक्रं वीर्यं बलं बीजमिन्द्रियं रेत उच्यते ।

A funeral pile 2,
a pile of fuel on
which the dead
body is cremated 2.

Crematorium,
cremation ground;
burning ghat 2.

1 2 1 2
श्मशानं स्यात्पितृवनं चिता चित्या च कथ्यते ॥६३८॥

Crying 2.

1 2 1 2
क्रन्दितं रुदितं प्रोक्तं विलापः परिदेवनम् ।

Lamentation 2.

Bathing after the
performance of
funeral ceremony 2.

1 2 1 2
अपस्नानं मृतस्नानं निवापः पितृतर्पणम् ॥६३९॥

Presents given to
the deceased 2.

a जागरं b विश्वं c यत् d मस्तक्यं, मस्तिथु, मस्तिक्ष्यं
e क्लोममिष्यते ।

1 2 3 a 4 5 6 7 b
 * विषधरदन्दशूकपवनाशनसर्पसरीसृपोरगव्याल-
 8 9 10 11 12 13
 भुजगभुजङ्गकुम्भीनसपन्नगनागभोगिनः ।
 14 15 16 17 18 19 20
 अहिफणभृत्पृदाकुकाकोदरकञ्चुकचक्रिगूढपाद् ,
 21 22 23 24 25
 द्विरसनकाद्रवेयदर्वीकरदृक्श्रुतयो भुजङ्गमाः ॥६४०॥

A snake,
a serpent 29.

c 26 27 28 29
 आशीविषो दीर्घपृष्ठः कुण्डली जिह्वागः स्मृतः ।

The hood of a
snake 3.

1 2 3 1 2 3
 फणः फणा फटा प्रोक्ता विषं स्याद्गरलं गरः ॥६४१॥

Poison 3.

The coil of a snake.

1 2 3 d 1 2
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीदष्टाभिधीयते ।

A serpent's fang.

A sort of snake 2.

c 1 2 1 2 3 f
 भवेत्तिलित्सो गोनासो बाहसोजगरः शयुः ॥६४२॥

The boa 3.

A water snake 2.

1 2 1 g 2
 अलगर्दो जलव्यालो राजिलो दुण्डुभः स्मृतः ।

A kind of snake 2.

A sort of snake 2.

h 1 i 2 1 2
 अहीरणी स्याद्विमुखो राजसर्पश्च सर्पभुक् ॥६४३॥

A large species of
serpent 2.

The cast off skin
or slough of a
snake.

j 1 2 3 4
 निल्वयनी निर्मोकः कञ्चुक उक्ता भुजङ्गमुक्ता त्वक् ।

Ant-hill 4.

k 1 2 3 4
 वन्त्रीकूटं नाकुर्वल्मीको वामलूरश्च ॥६४४॥

A sort of ant 4.

1 2 3 l 4
 उपजिह्वोपदीका च वन्त्री स्यादुपदेहिका ।

The sting of
scorpion 2.

1 2 3 4
 अलं वृश्चिकलाङ्गूलं द्रुत आलिश्च वृश्चिकः ॥६४५॥

A scorpion 3.

A sort of poison 9.

1 2 m 3 4
 ब्रह्मपुत्रः शौलिकेयो दारदश्च प्रदीपनः ।

5 6 7 8 9
 रसः सौराष्ट्रिकः क्ष्वेडस्तीक्ष्णश्च विषमुच्यते ॥६४६॥

* The metre (छन्द) of this stanza is called घृतश्री or according to others पञ्चकवली । It consists of 4 tetras-
tichs, each containing 28 short syllables, arranged in the
following order; —————

—————1. It occurs again in IV । (६८६) see माघ ३-८२ ।

a पवनाशसर्प b व्यालः, c आशीविषो d आशीर्दशा, आसीदष्टा
e भवेत्तिलंगो, भवेत्तिलंसो, भवेत्तिलंगो f स्मृतः g दुण्डुभः दुण्डुभिः h अहीराणी
अहीरणी i द्विजिह्वः स्यात् j निल्वयनी, निल्वयनी k वन्त्रीकूटं, वल्मीकूटं,
वोल्मीकूटं l वन्त्री m शौलिकेयः ।

Different kinds of
poison 6.

a 1 शृङ्गिको 2 वत्सनाभश्च 3 कालकूटो 4 हलाहलः ।
5 काकोलो 6 विस्फुलिङ्गश्च तद्भेदाः स्युरनेकधा ॥६४७॥

Water 26.

1 आपस्तोयं 2 घनरसपयः 3 पुष्करं 4 मेघपुष्पं ,
7 कं पानीयं 8 सलिलमुदकं 9 वारि वाः 10 शम्बरं 11 च ।
14 अर्णः 15 पाथः 16 कुशजलवनं 17 क्षीरमम्भोजम्बु 18 नीरं ,
23 प्रोक्तं 24 प्राज्ञैर्भुवनममृतं 25 जीवनीयं 26 दकं च ॥६४८॥

Deep 5.

1 अतलस्पर्शमगाधं 2 गम्भीरं 3 स्याद् 4 गभीरमस्थागम् ।

Navigable 2.

1 नावा 2 तार्यं 3 नाव्यं 4 द्रागभूतकं 5 तत्क्षणोद्धृतं 6 तोयम् ॥६४९॥

Water just drawn
out of the well.

Frost, cold 8

1 प्रालेयमवश्यायस्तुहिनं 2 शिशिरं 3 हिमं 4 तुषारं 5 च ।

7 मिहिका 8 स्यान्नीहारो 9 हिमसंघातो 10 हिमानी 11 च ॥६५०॥

A mass of snow 2.

Erection of the
hair of the body 8.

1 रोमाञ्चः 2 पुलकः 3 स्यात्कण्टकमुद्गुणमुल्लकसनं च ।

6 रोमोद्गमरोमविकाररोमहर्षाः 7 समानार्थाः ॥६५१॥

1 रत्नाकरः 2 सरस्वानुदधिरुद्वान्सरित्पतिरकूपारः ।

The sea, an ocean 12.

7 पारावारस्तोयनिधिरणवजलराशिसागरसमुद्राः ॥६५२॥

A wave, a billow 3.

1 वीची 2 भङ्गस्तरङ्गः 3 स्यात्तन्महत्त्वे च कथ्यते ।

A great wave 5.

1 ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलः 2 कल्लोलो 3 लहरी 4 तथा ॥६५३॥

A shore 2.

1 मर्यादा 2 कूलदेशोऽस्य 3 वेला 4 वृद्धिश्च 5 वारिणः ।

Tide, flow, current;
also sea-coast, sea-
shore 2.A wood on the
sea-coast.

1 वेलावनं 2 तु 3 विज्ञेयमुपकण्ठेऽस्य 4 यद्वनम् ॥६५४॥

A sea-trader 2

1 सांयात्रिकः 2 पोतवणिक् 3 पोतः 4 प्रवहणं 5 स्मृतम् ।

A boat, a ship 2.

The mast of a ship,
also a stake to
which a boat is
moored; also a
rock or tree in the
midst of a river 2.

1 कूपको 2 गुणवृक्षः 3 स्यान्निर्यामः 4 कर्णधारकः ॥६५५॥

A sailor 2.

a शृङ्गिका b विस्फुलिङ्गः स्यात् तद्भेदा अप्यनेकधा c कुशजलवम
d मस्ताङ्गं e रोमोद्गमरोमविकारो, रोमरोमविकारो, रोमोद्गमरोम-
विकारो f कूलदेशस्य, कूलदशाश्च g प्रोतः ।

Any large aquatic animal, a sea-monster 3.

अन्तर्जलचरं¹ सत्त्वं² क्रूरं³ यादोऽभिधीयते ।

A shark 2.

अवहारः स्मृतो¹ ग्राहः² कुम्भीरो¹ नक्र उच्यते ॥

A crocodile 2.

A tortoise 3.

कच्छपः¹ कमठः² कूर्मस्तद्भार्या च³ डुली¹ स्मृता ॥६५६॥

The female tortoise.

वैसारिणो^a विसारः² पृथुरोमा³ जलचरो⁴ क्षपो⁵ मत्स्यः⁶ ।

A fish 11.

तिमिरनिमिषश्च⁷ मीनः⁸ शकली⁹ शल्की¹⁰ च विज्ञेयः¹¹ ॥६५७॥

A sort of fish 2.

सहस्रदंष्ट्रः¹ पाठीनः² प्रोष्ठी^b च शफरी¹ स्मृता ।

A shrimp or prawn; a sort of fish 2.

नलमीनश्चिलचिमः¹ कुलीरः² कर्कटो² मतः ॥६५८॥

A crab 2.

Which are large, a sort of fish.

शालः¹ शकुलः² कुलिशो³ राजीवो⁴ रोहितश्च⁵ पल्लवकः⁶ ।

शृङ्गीमद्गुरवागुसन्न्धावर्तदियो⁷ महामत्स्याः ॥६५९॥

A kind of sea-animal, a crocodile, a shark 2.

मत्स्यविशेषो¹ मकरः² करिमकरो¹ भवति तद्विशेषस्तु ।

A fabulous sea-monster.

A sort of large fish.

चीरिल्लितिमितिमिङ्गिलगिलादयो^f महामत्स्याः ॥६६०॥

Having recently come out of a small egg, also a shoal of fish, a multitude of fish 2. A worm 2.

क्षुद्राण्डो¹ मत्स्यसंघातः² पोताधानं^g च कथ्यते ।

गण्डूपदः¹ किञ्चुलको² जलौकाः¹ स्युर्जलौकसः² ॥६६१॥

A leech 2.

A frog 8.

मण्डूकः¹ प्लवको² भेकः³ शालूरो⁴ ददुरो⁵ हरिः⁶ ।

प्लवङ्गमः⁷ प्लवगः⁸ स्याद्वर्षभूस्तद्वधूः¹ स्मृता ॥६६२॥

The female frog.

यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः ।

तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्ते तु विज्ञेयाः ॥६६३॥

A pearl 3.

उक्ता मुक्ता मौक्तिकं शौक्तिकेयं ,

Pearl-oyster 2.

मुक्तास्फोटः¹ शुक्तिराख्यायते² च ।

a वैसारिणो, वैशारिणो b प्रोष्ठी c लोहितश्च

d पल्लविकः e मद्गुरा f चिरिल्लि g पोताधानं

h कञ्चुलको, किञ्जलको i जलौकाश्च, जलौकसः,

जलोकाः स्युः j तेजपि ।

A conch, shell 2.

कम्बुः ¹ शङ्खः ² क्षुल्लकाः ¹ क्षुद्रशङ्खाः ² ,

A small shell 2.

शम्बूकास्ते स्युः ¹ कपर्दो ² वराटः ॥६६४॥

A small shell used as a coin (कड़ी).

सिन्धुः ¹ स्रवन्ती ² तटिनी ³ तरङ्गिणी ⁴ ,

A river 24.

नदी ⁵ धुनी ⁶ निक्षेरिणी ⁷ च ⁸ निम्नगा ।

कूलङ्कषा ⁹ शैवलिनी ¹⁰ सरस्वती ¹¹ ,

समुद्रकान्ता ¹² ह्रदिनी ¹³ तथापगा ॥६६५॥

स्रोतः ¹⁵ स्रोतस्विनी ¹⁶ कर्षूः ¹⁷ कुल्या ¹⁸ द्वीपवती ¹⁹ सरित् ²⁰ ।

रोधो ²¹ वप्रस्तु ²² विज्ञेयो ^a भिद्य ²³ उद्धयो ²⁴ नदः ²⁴ स्मृतः ॥६६६॥

A bank, a shore 6.

तीरं ¹ कूलं ² तटं ³ कच्छः ⁴ प्रपातो ⁵ रोध ⁶ उच्यते ।

Near bank 2.

अर्वाकूलमपारं ^b ¹ स्यात्परं ² पारमिति ² स्मृतम् ॥६६७॥

Opposite shore 2.

The swelling or rising of a river or sea, flood 2.

पात्रं ¹ तु ² कूलयोर्मध्यमावर्तः ¹ पयसां ² ममः ।

A whirl, an pool, eddy whirl 2.

पूरः ¹ स्यादम्भसो ^c वृद्धिः ² फेनो ¹ डिण्डीर ^d उच्यते ॥६६८॥

Froth, foam 2.

A stream 6.

ओधः ¹ प्रवाहो ² वेणी ^e च ³ धारा ⁴ स्रोतो ⁵ रयः ⁶ स्मृतः ।

Confluence or junction of two rivers 3.

सम्भेदः ¹ सङ्गमो ² नद्योः ³ संवेद्यश्च ^f निगद्यते ॥६६९॥

A mound in the middle of a river 2

सैकतं ¹ पुलिनं ² द्वीपं ³ सिकतो ¹ वालुका ² स्मृता ।

Sand, gravel 2.

An island, a cape.

मध्ये ¹ द्वीपमन्तरीपं ² ह्रदस्तोयाशयो ¹ मतः ॥६७०॥

A lake 2.

The bend of a river 2.

चक्राणि ¹ पुटभेदाः ² स्युः ¹ सेतुर्वरण ² उच्यते ।

A bridge 2.

Fare 2.

आतरस्तरपण्यं ¹ च ² तल्पं ^h स्यादुडुपः ¹ प्लवः ² ॥६७१॥

A raft, float 3.

A boat, a ship 4.

तरीनौर्मङ्गिनी ¹ बेडा ² नौदण्डः ¹ क्षेपणी ² स्मृता ।

An oar 2.

A rudder 2

अरित्रं ¹ कोटिपात्रं ² स्यात्पुलिन्दो ¹ मङ्ग ² उच्यते ॥६७२॥

The head of a boat 2.

a उद्यो, उयो, उद्यो, उद्धयो b अर्वाकूल c स्यादम्भसां
d डिडिम e वेणी तु f संवेद्यस्तु, संवेद्यरक्त निगद्यते g सेतुर्वरणमुच्यते h तत्त्वं स्यादुडुपं i पलवणं ।

The ganges 9.	1 2 3 4 5 भागीरथी सुरसरिद्विष्णुपदी जाह्नवी तथा गङ्गा ।	
	6 7 8 9 मन्दाकिनी त्रिपथगा सरिद्वरा त्रिदशदीर्घिका प्रोक्ता ॥६७३॥	
The river Goda- wari 2.	1 2 1 2 3 गोदावरी च गोदा कालिन्दी दिनकरात्मजा यमुना ।	The river Yamuna 3.
The river Sone 2.	1 2 1 2 3 शोणो हिरण्यबाहुर्मेलकन्या च नर्मदा रेवा ॥६७४॥	The river Narbada 3.
A small pond 3.	1 2 3 1 2 3 वेशन्तः पल्वलं तल्लं कासारः सरसी सरः ।	A large pond 3.
A natural pond 2.	b 1 2 1 2 आखातो देवखातः स्यात्खाता पुष्करिणी भवेत् ॥६७५॥	An artificial pond 2.
A pond 2.	1 2 1 2 आधारश्च तडागं स्यादाली पाली च कथ्यते ।	A bridge 2.
A moat, a ditch 2.	1 2 परिखा दीर्घिका प्रोक्ता खाता या परितः पुरम् ॥६७६॥	
A drain 2.	1 2 1 c 2 परीवाहो जलोच्छ्वास उत्सः प्रस्रवणं स्मृतम् ।	A spring 2.
Drop.	1 2 3 4 विप्रुषो विन्दवः प्रोक्ताः पृषतः पृषतास्तथा ॥६७७॥	
Liquidated food; also mud 2. Mud, mire 6.	1 d 2 1 2 3 पिच्छिलं स्याद्विजपिलं पङ्कः शादो निषद्वरः ।	
	4 5 6 जम्बालः कर्दमः प्रोक्तो बुधैरिचिकिलस्तथा ॥६७८॥	
	1 2 3 सहस्रपत्रं शत्रपत्रमम्बुजं	
	4 5 6 कुशेशयं तामरसं सरोरुहम् ।	
A lotus 17.	f 7 8 9 विसप्रसूनं कमलं महोत्पलं ,	
	10 11 12 13 सरोजमब्जं नलिनं च पुष्करम् ॥६७९॥	
	14 15 16 17 राजीवमरविन्दं च पद्मं पङ्कजमिष्यते ।	
Red lotus.	1 2 रक्तं कोकनदं प्रोक्तं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥६८०॥	A white lotus-2.
The white water lily 2.	1 2 सौगन्धिकं च कल्लारं स्यादिन्दीवरमुत्पलम् ।	A blue lotus 4.
	3 4 1 2 नीलोत्पलं कुवलयं कैरवं कुमुदं विदुः ॥६८१॥	White lotus 2.
	a पल्वणं b अखातो c प्रवहणं d स्याद्विजवलं e बुधै- रिचिकिल f विसप्रसूनं ।	

A pericarp of lotus 2.

Fibrous root of a lotus; a lotus fibre 3.

(a) lotus plant bearing white lotuses

(b) place or pond abounding in white lotuses

(c) an assemblage of white lotuses.

A water plant moss.

A well 2
प्रधिर्नेमिः A pulley, the periphery or circumference of a wheel 2.

A small pool or pond near a well or a well itself 2.
The rope and bucket of a well 2.

A canal 2;

कणिका बीजकोशः स्यात्किञ्जल्कं केसरं स्मृतम् ।

मृणालं स्याद्विसं कन्दो विसिनी नलिनी भवेत् ॥६८२॥

कुमुद्वती कुमुदिनी बुधैः कैरविणी स्मृता ।

शैवालं शैवलं प्रोक्तं जलशूकं च नीलिका ॥६८३॥

अन्धुः कूपः प्रधिर्नेमिश्चुरी चुण्डी च चूतकः ।

निपानमुदपानं च वाप्याहावश्च कथ्यते ॥६८४॥

उद्धाटकं घटीयन्त्रं पादावर्तोऽरघट्टकः ।

पानं तु सारणिः प्रोक्ता प्रणाली जलपद्धतिः ॥६८५॥

The filament of a flower 2
A lotus plant, an assemblage of lotuses, lotus fibre; also a lake abounding in lotuses 2.

Moss 2.

A small well or reservoir 3.

A trough near a well for watering cattle 2.

A wheel or machine for raising water from a well 2.

A channel, a drain, a gutter 2.

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायामभिधानरत्नमालायां

पातालकाण्डं तृतीयं समाप्तम् ॥३॥

a बीजकोशं b किञ्जल्कः किञ्जः c स्याद्विसकन्दो d शैवालं
e चण्डी, चुण्डी f उद्धाटकं g सारणैः, सारणं ।